

Yayın Geliş Tarihi: 17.11.2023
Yayına Kabul Tarihi: 04.04.2024
Online Yayın Tarihi: 15.06.2024
<http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.1392389>

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 26, Sayı: 2, Yıl: 2024 Sayfa: 588-604
E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

İKİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİ MİZAH DERGİLERİNDEN “HANDE” DERGİSİ

Neslihan KILIÇ*

Öz¹

Basın tarihimizde İkinci Meşrutiyet dönemi süreli yayın sayısının adeta patlama yaptığı bir dönemdir. Ancak bu dönemde yayın hayatına başlayan süreli yayınların çok büyük bir çoğunluğu kısa ömürlü olmuştur. İncelemeye konu olan Hande dergisi de dönemin özelliklerini yansıtır şekilde 4 Nisan/25 Nisan 1910 tarihleri arasında sadece dört sayı olarak yayımlanmıştır. Hande, kapak sayfasında kendisini “haftalık edebi mizah gazetesidir” şeklinde tanıtmıştır. Derginin müdürü Hüseyin Nazmi, başyazarı ise Cevdet Maşuk’tur. Hande her ne kadar kendisini mizah gazetesi olarak tanıtmış olsa da basın tarihimizdeki Karagöz, Akbaba vb. mizah dergileriyle mukayese edildiğinde edebi yönü mizah yönüne ağır basan bir dergi görünümündedir. Nitekim dergide çoğunlukla karikatür, latife vb. mizah unsurlarından ziyade hikâyelere, şiirlere, bilmecelere ve okurlardan gelen telgraflara yer verilmiştir. Hande’nin, kısa süreli bir yayın hayatına sahip olmasına rağmen basın tarihimiz açısından önemi Eşref/Musavver Eşref dergisinin devamı niteliğinde olmasıdır. Makalede, Hande dergisi niteliksel içerik analizi yöntemiyle incelenmiştir. Alanyazın taraması yapıldığında Hande dergisi hakkında akademik bir çalışma yapılmadığı görülmektedir. Bu çalışma Hande dergisi üzerine yapılan ilk akademik çalışma niteliğindedir. Derginin sayılarına Milli Kütüphane-Dijital Süreli Yayınlar kısmından ve Hakkı Tarık Us Dijital Kütüphanesinden ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mizah Basını, Hande Dergisi, Eşref/Musavver Eşref Dergisi, Cevdet Maşuk, Hüseyin Nazmi.

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Kılıç, N. (2024). İkinci Meşrutiyet dönemi mizah dergilerinden “Hande” Dergisi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 26 (2), 588-604.

*Doç. Dr., Dicle Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Gazetecilik Bölümü, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6742-6442>, e-posta: nsevenkilic@gmail.com.

¹Bu makale etik kurul onayı gerektirmemektedir.

ONE OF THE HUMOR MAGAZINES OF THE SECOND CONSTITUTIONAL ERA, “HANDE” MAGAZINE

Abstract

In our press history, the Second Constitutional Era is a period in which the number of periodicals literally exploded. However, most of the periodicals that started broadcasting in this period were short-lived. The Hande magazine, which is the subject of the review, was published between April 4 and April 25, 1910 as only four issues, reflecting the characteristics of the period. On the cover page, Hande introduced itself as "a weekly literary humor newspaper." The editor of the magazine was Hüseyin Nazmi, and the editor-in-chief was Cevdet Maşuk. Although Hande introduced itself as a humor newspaper, when compared to humor magazines in our press history such as Karagöz and Akbaba, it seems to be a magazine whose literary aspect outweighs the humor aspect. As a matter of fact, the magazine mostly included stories, poems, riddles and telegrams from readers rather than humor elements such as cartoons and jokes. Although Hande had a short publication life, its importance in terms of our press history is that it is a continuation of Eşref/Musavver Eşref magazine. In this article, Hande magazine was analyzed by qualitative content analysis method. If the literature is scanned, it can be seen that there is no academic study about Hande magazine. This article is the first academic study on Hande magazine. Issues of the journal were obtained from the National Library-Digital Periodicals section and Hakkı Tarık Us Digital Library.

Keyword: *Humor Press, Hande Magazine, Esref/Musavver Esref Magazine, Cevdet Maşuk, Hüseyin Nazmi.*

GİRİŞ

23 Temmuz 1908 tarihinde meşrutiyetin ikinci kez ilan edilmesiyle başlayan İkinci Meşrutiyet dönemi Osmanlı modernleşme hareketinin önemli dönüm noktalarından biridir. Başta siyasi, hukuki, iktisadi ve kültürel alanda olmak üzere toplumsal hayatın hemen her alanında dönüşümün yaşandığı bu dönemde basın âleminde de tam bir özgürlük havası hâkim olmuştur. İkinci Meşrutiyet dönemi öncesinde yaklaşık otuz yıla yakın bir süre sansüre maruz kalan Osmanlı basını, 25 Temmuz 1908 sabahı sayfalarını sansür heyetinin denetimine sunmadan yayımlamış, böylece sansür, gazete sahiplerinin kendi eylemiyle ortadan kaldırmıştır (Odabaşı, 2017, s. 14). Bu konuda öncü olan dönemin iki büyük gazetesinden *İkdam* 25 Temmuz 1908 günü altmış bin, *Sabah* ise kırk bin nüsha basılmış, akşam baskıları ise piyasa fiyatının kırk misli üstünde satılarak elden ele dolaşmıştır (Lewis, 2020, s. 312).

İkinci Meşrutiyet dönemi aydınları arasında gazete çıkarmak en popüler uğraşılardan biri olmuş, yayıncılık faaliyeti ilgili ilgisiz pek çok kişiyi cezbetmiştir. Nitekim İkinci Meşrutiyet'in ilk yılında üç yüz on adet yayın imtiyazının alınması bu durumun en bariz göstergesidir (Gazel & Ortak, 2006, s. 226). Ancak bu yayınların büyük çoğunluğu saman alevi gibi kısa sürmüş, okurların ilgisine

mazhar olan uzun soluklu ve nitelikli yayın sayısı oldukça az olmuştur (Eşref, 3 Mart 1910, s. 1).

Gazete ve dergi sayısındaki artış yayın türlerinin çeşitliliğine de yansımıştır. Kadın dergileri, çocuk dergileri, spor dergileri ve mizah dergileri bu dönemde sayıları hızla artan yayın türleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Mizah unsuru toplumdaki değişimle birlikte toplumlarda her dönem bir şekilde var olmuştur. Sözlü kültürün baskın olduğu dönemlerde Nasrettin Hoca fıkraları, Karagöz-Hacivat gösterileri gibi unsurlarla kendisini gösteren mizah kültürü, yayın faaliyetlerinin artmasıyla yazılı hale gelerek daha geniş bir etki alanına kavuşmuştur. Basın tarihimizde mizah dergilerinin ilk örnekleri arasında İstanbul'da 1852 yılında yayınlanan *Boşboğaz Bir Adam* isimli yayının zikredilmesi mümkündür (Topuz, 2003, s. 405). Encüme-i Dâniş üyesi Hovsep Vartaryan Paşa tarafından Ermeni harfleriyle Türkçe yayımlanan ve kırk dört tasvirle süslenen eser, daha ziyade risale-roman tarzında bir yayın görünümündedir (Vartaryan, 2017, ss. 1-181).

Osmanlıca harflerle Türkçe yayımlanan ilk mizah dergisi *Terakki* gazetesinin 14 Mayıs 1870 tarihinde bir eki olarak çıkan *Terakki* dergisidir (Demirkol, 2016, s. 145). Herhangi bir yayının eki olmaksızın müstakil bir şekilde yayımlanan ilk mizah dergisi ise Teodor Kasap tarafından 1870 yılında çıkarılmaya başlanan ve Türkiye'de modern mizahın ilk örneklerinin yer aldığı *Diyojen*'dir. Dergi, ilk sayısında çıkış amacını halkın düşüncelerini ve hükümetin icraatlarını mizahi yoldan ortaya koymak olarak ifade etmiş (Çakır, 2006, s. 162), dönemin siyasi olaylarını, hükümetin yanlışlıklarını ve beceriksizliklerini mizahi bir üslupla sayfalarına taşımıştır. Bu durum derginin üç kez geçici olarak kapatılmasına yol açmış, 9 Ocak 1873'te ise dergi temelli olarak kapatılmıştır.

Çeşitli kapatma cezaları ve sansür uygulamalarına rağmen 1878 yılına kadarki zaman zarfında sayıları yirmiyi bulan mizah dergisi yayımlanmıştır (Koloğlu, 2006, s. 58). Bunlar arasında *Çingiraklı Tatar* (1873), *Hayal* (1873), *İbretnümâ-yı Âlem* (1873), *Latife* (1874), *Şarivâri Medeniyet* (1874), *Kahkaha* (1875), *Geveze* (1876) ve *Çaylak* (1876) dergilerini zikretmek mümkündür (Ünver, 2013, s. 44).

İkinci Meşrutiyet döneminde esen özgürlük rüzgârından mizah dergileri de payına düşeni almış ve sayıları doksanı aşan mizah dergisi bu dönemde yayın hayatına başlamıştır (Tanış, 2018, s. 2537). Ancak dönemin karakteristik özelliğini yansıtır şekilde *Karagöz* (1908), *Geveze* (1908) ve *Kalem* gibi birkaç mizah dergisi hariç bu yayınlar kısa ömürlü olmuştur.

Çalışmamıza konu olan *Hande* dergisi de İkinci Meşrutiyet döneminin mizah dergilerindedir. Hüseyin Nazmi'nin müdür, Cevdet Maşuk'un başyazar olduğu dergi, 4 Nisan-25 Nisan 1910 tarihleri arasında sadece dört sayı olarak yayımlanmıştır. Kısa süreli bir yayın hayatına sahip olmasına rağmen derginin

basın tarihimiz açısından önemi *Eşref/Musavver Eşref* dergisinin devamı niteliğinde olmasıdır.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla basın tarihimizde *Hande* ismiyle yayımlanan bir başka dergi daha bulunmaktadır. İmtiyaz sahibinin Sedat Simavi olduğu, Feridun Fahri tarafından 31 Temmuz 1916 ile 6 Eylül 1917 tarihleri arasında çıkarılan *Hande* dergisi (Günay, 2008, s. 6) çalışmamızın kapsamı dışındadır. Makalemize konu olan *Hande*, Hüseyin Nazmi'nin müdür, Cevdet Maşuk'un başyazar olduğu 1910 tarihli dergidir.

Bu çalışmada, bir süreli yayın (*Hande*) iletişim bilimleri açısından ele alınarak niteliksel içerik analizi yöntemiyle incelenmiştir. Niteliksel içerik analizi yönteminde, belirlenen kavramlara veya içerikle ilgili bilinmek istenilenlere uygun olarak veri toplama birimleri oluşturularak içeriğin analizi yapılır (Erdoğan, 2012, s. 117-118). Böylece metinlerin içindeki bilgi yığını sistematik bir şekilde sunulur. Bu çerçevede araştırmaya konu olan *Hande* dergisi; yayımlandığı dönem, kurucu kadrosu, yayın politikası, yazar kadrosu, teknik özellikleri, içeriği, hedef kitlesi ve okur profili başlıklarında kategoriler oluşturularak sistematik bir şekilde okuyucuya tanıtılmaya çalışılmıştır. Toplamda dört sayı olarak yayımlanan derginin bütün sayılarına Milli Kütüphane-Dijital Süreli Yayınlar kısmından ve Hakkı Tarık Us Dijital Kütüphanesinden ulaşılmıştır.

HANDE DERGİSİNİN KİMLİK BİLGİLERİ

Yukarıda *Hande* dergisinin *Eşref*'in devamı niteliğinde olduğunu ifade etmiştik. Bu sebeple *Hande*'nin ortaya çıkışına zemin olan *Eşref* dergisi hakkında kısa bir bilgi vermenin gerekli olduğu kanaatindeyiz.

İkinci Meşrutiyet'in getirmiş olduğu özgürlük ortamı süreli yayınların sayısının artmasına yol açmıştır. Aynı şekilde İkinci Abdülhamid döneminde çok da sıcak bakılmayan mizah dergilerinin sayılarında da hızlı bir artış yaşanmıştır. Bu dönemde yayınlanan dergilerden biri de Hüseyin Nazmi'nin imtiyaz sahibi olduğu *Eşref* dergisidir. İlk olarak *Eşref* ismiyle yayın hayatına başlayan dergi, 12. sayıya geldiğinde *Musavver Eşref* olarak ismini değiştirmiş, 22. sayısında ise "musavver" sıfatı kaldırılarak yine *Eşref* adıyla yayın hayatına devam etmiştir. Dergi kendisini tıpkı *Hande*'de olduğu gibi "*Haftalık edebî mizah gazetesidir*" şeklinde okura tanıtmıştır.

Eşref, 26. sayıdan itibaren tekrar *Musavver Eşref* ismiyle okurun karşısına çıkmıştır. *Eşref/Musavver Eşref*, Miladi 18 Mart 1909/10 Mart 1910 tarihleri arasında 52 sayı olarak yayımlanmıştır. İmtiyaz sahibi ve sorumlu müdürünün (müdür-i mesul) Hüseyin Nazmi, başyazarının (sermuharir) Şair Eşref, yazı kurulu üyelerinin ise Zevki ve Muhittin olduğu dergi 25(51). Sayısında "*Muhterem Kari ve Karielerimize*" başlıklı yazıyla bir duyuruya yer vermiştir;

"Muhterem Kari ve Karielerimize

Şu buhran-ı matbuat içinde temin-i mevki ve hayata muvaffak olabilmek bir gazete için büyük bir şereftir. Çünkü devr-i cedid-i meşrutiyetimizi müteakip yüzlerce gazeteler saha-i intişara çıktı. Fakat hiçbirisi uzun müddet yaşayamadı. Gazetemiz karilerinden gördüğü teşvik sayesinde işte ikinci senesini idrak ediyor. Martın birinden itibaren hacmini tevsi, münderecatını tezyid edecek, şehrimizde en mükemmel edebi ve siyasi bir mizah gazetesi olacaktır.

Ancak gazetemizin ismi de mükemmeliyet münderecatıyla münasip bir tarza tahvil etmek zaruri olduğundan ikinci seneden itibaren Eşref'in ismi Hande olacaktır. Zaten biz bu tebdil-i nam meselesini uzun müddetten beri düşünmekteydik. Birçok abone ve karilerimizden aldığımız mektuplar gazetenin ismindeki münasebetsizliğe itiraz ediyordu. Fakat bir senelik koleksiyonun şeklini bozmak istemediğimizden Marta kadar o suretle devama mecbur kaldık.

Marttan itibaren Hande muhterem karilerine demet demet tebessümler takdim edecektir. Her nüshasında mutlaka bir ilavesi bulunacak ve bu da milli ve mütercem en eğlenceli romanlar, hikâyeler ve piyeslerden intihap edilecektir.

Velhasıl Hande'nin en mükemmel Avrupa gazeteleri derecesinde güzel çıkacağı şimdi den tebsir ederiz" (3 Mart 1910, s. 1).

Yukarıdaki alıntıdan da anlaşıldığı üzere *Eşref*, 1910 yılının Mart ayı itibariyle yayın hayatına son vereceğini, derginin bundan sonraki süreçte *Hande* ismiyle yayımlanacağını, hacminin genişletileceğini ve içeriğinin de zenginleştirileceğini okurlarına müjdelemektedir. Ayrıca mizah gazetesi olan *Eşref*'in mizaha çok da uygun olmayan bir isme sahip olduğunu, konuyla ilgili okurlardan gelen talepler doğrultusunda bir isim değişikliğine gidileceğini ve Türkçede gülme/gülüş anlamına gelen *Hande* ismiyle yayımlanarak, okura "demet demet tebessümler sunacağını" ifade etmektedir.

Esasen *Eşref*'in yayın hayatına son vereceğine dair ilk işaretler 25/51. sayısında değil 23/49. sayısında verilmiştir. "Abonelerimize" başlığıyla yapılan duyuruda;

*"Bazı abonelerimiz gazetemizi kabul ettikleri ve bir seneden beri kendilerine gazete gönderildiği ve bir seneyi ikmal etmeye üç nüsha kaldığı halde hala abone ücretini tesviye etmedikleri görülüyor. Bir gazetenin devam ve mükemmeliyet-i intişarı ancak kâriînin ve abonelerinin muâvenetine arz-ı iftikar ettiğinden lütfen alakadar olanların tesviye-i deyne himmet buyurmaları rica olunur. Abonelerimizden eksik numarası olanların idarehanemize şimdiden müracaat eylemeleri ve eksik numaraları şifahen yahut takriren bildirdikleri halde koleksiyonlarını ikmal için kendilerine takdim olunacağı beyan olunur." İfadeleriyle yıl bitmesine rağmen gazeteyi alıp da abonelik ücretini ödemeyen okurların bulunduğu, bu durumda olan abonelerin en kısa sürede abonelik borçlarını kapatmalarının rica edildiği görülmektedir (*Eşref*, 17 Şubat 1910, s. 1).*

Ancak bir sonraki sayıda “*Henüz tesviye-i deyn etmeyen abonelerimize açık mektup*” başlığıyla abonelerden hala abonelik ücretini ödemeyenlerin bulunduğu, gazetenin iki sayı sonrasında kapanacağı, abonelerden elde edilecek gelirle önümüzdeki yılın bütçe planlamasının yapılacağı, bu sebeple abonelerin mümkün olan en kısa sürede ücretlerini ödemesi gerektiği şu satırlarla ifade edilmiştir;

“*Henüz tesviye-i deyn etmeyen abonelerimize açık mektup*

Gazetemizin hitâmına iki numara kaldığı halde bazı abonelerimiz hala tesviye-i deynden imtina ediyorlar. İkinci sene bütçemizin tanzimi için herhalde matlubâtımızı elde etmek mecburiyetinde bulunduğumuzdan bu gibi zevâtın suret-i mümkününe ile tesviye-i deyne himmet buyurmalarını şiddetle rica ederiz” (Eşref, 24 Şubat 1910, s. 1).

Görüldüğü üzere *Eşref* 49 ve 50. sayılarında abonelik ücretini ödemeyen abonelerin en kısa sürede ödemelerini istemekte, 50. sayıda gazetenin iki sayı sonra kapanacağını duyurmaktadır. *Eşref*’in son sayısı olan 26/52. sayısında ise gazetenin bu sayıyla birlikte yayın hayatına son verdiği, bundan sonraki süreçte *Hande* ismiyle yayın hayatına devam edeceği okura bildirilmiştir (Eşref, 13 Mart 1910, s. 1).

10 Mart 1910 tarihinde 52. sayısıyla yayın hayatına son veren *Eşref* dergisi yaklaşık bir ay sonra 4 Nisan 1910 tarihinde *Hande* ismiyle yeniden okurlarıyla buluşmuştur. Dergisinin ilk sayısında “*İfade-i Meram*” başlığıyla yayınlanan yazıda yukarıda vermiş olduğumuz bilgileri özetler tarzda şu satırlara yer verilmiştir;

“*İfade-i Meram*

Eşref’in ikinci senesinden itibaren *Hande* ismiyle intişar edeceğini ilan etmiştik. Zaten sermuharririmizin infikakıyla beraber biz bu ismin tebdil-i lüzumunu düşündük. Fakat bir senelik koleksiyonun intizamını bozmamak için işte bu zamana kadar beklemeye mecbur olduk” (Hande, 4 Nisan 1910, s. 2).

Hande, kapak ve içeriğinde kendisini “*Haftalık edebi mizah gazetesi*” olarak tanıtmaktadır. Bu dönem yayınlanan pek çok süreli yayın, günümüzdeki örnekleriyle mukayese edildiğinde bir gazeteden ziyade dergi görünümündedir. Nitekim içeriği ve yayın periyodu dikkate alındığında *Hande*’yi bir gazete olarak değil dergi olarak kabul etmek daha uygun düşmektedir. Bu nedenle bu makalede *Hande* gazete olarak değil dergi olarak değerlendirilmiştir.

Hande’nin Yayınlandığı Tarih Aralığı

Hande dergisi Rumi 22 Mart 1326/12 Nisan 1326 tarihleri arasındaki dört hafta boyunca düzenli olarak haftalık periyotta yayınlanmıştır. Bu tarihleri Miladi takvime çevirdiğimiz zaman 4 Nisan 1910/25 Nisan 1910 tarih aralığına tekabül

etmektedir. Dikkat çeken bir ayrıntı derginin dört sayısının tamamının kapağında miladi takvime dair bir kaydın bulunmamasıdır.

Derginin yayın hayatına başlaması, Osmanlı matbuatında da yankı bulmuş, dergi ikinci sayısında, yayın hayatına başlamasından dolayı kendisini tebrik eden diğer yayın organlarına;

“*Hande'nin intişarını tebrik eden Sabah, İkdam, Yeni Gazete, Tanin, Sada-i Millet, Tercüman-ı Hakikat, Arkadaş Tenkit, Yeni Edirne, Saadet Göze, Kâinat ve sair rüfekamıza en samimi kalbi teşekkür ederiz*” ifadeleriyle bir teşekkür notuna yer vermiştir (Hande, 11 Nisan 1910, s. 2).

Tablo 1. Hande Dergisinin Yayınlandığı Tarihler

Sayılar	Hicri	Rûmi	Miladi
1.Sayı	23 Rebiülevvel 1328	22 Mart 1326	4 Nisan 1910
2.Sayı	30 Rebiülevvel 1328	29 Mart 1326	11 Nisan 1910
3.Sayı	8 Rebiülahir 1328	5 Nisan 1326	18 Nisan 1910
4.Sayı	15 Rebiülahir 1328	12 Nisan 1326	25 Nisan 1910

Hande dergisi, *Eşref* dergisinin 25 Şubat 1325 tarihinde kapatılmasından yaklaşık bir ay sonra 22 Mart 1326 tarihinde yayın hayatına başlamıştır. Burada yıl bazında bir yıllık sürenin olması (1325/1326) bilindiği üzere Rumi takvimde Mart ayının, yılın ilk ayı olmasından kaynaklanan bir durumdur.

Sadece dört sayı olarak yaklaşık bir aylık bir yayın hayatına sahip olan *Hande'nin*, bu kadar kısa süreli olmasının sebebine dair dergide herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Hatta derginin son sayısının kapağında ve derginin iç sayfalarında yayınlanan bazı yazılarda devamının haftaya geleceği söylenmiştir. Bununla birlikte derginin 5. sayısı yayımlanmamış ve *Hande* basın tarihimizde kısa soluklu bir dergi olarak yerini almıştır.

Kurucu Kadrosu

Hande dergisi ilk sayısında da ifade edildiği üzere *Eşref*'in devamı niteliğindedir. Buna göre *Eşref* dergisinin imtiyaz sahibi olan Hüseyin Nazmi, *Hande'nin* de müdürü konumundadır. Aynı şekilde *Eşref*'in sorumlu müdürü olan Cevdet Maşuk da *Hande'nin* başyazarı (sermuharriri) olarak gözükmektedir.

Amacı

Hande dergisinin yayın amacını iki ayrı noktadan tespit etmek mümkündür. Birincisi, *Hande'nin* halefi konumunda olan *Eşref* dergisi yayın hayatına son verirken, bundan sonraki süreçte *Hande* ismiyle yayın hayatına devam edeceğini kamuoyuna duyurmuş ve bu çerçevede *Hande* dergisinin yayın amacını

da açıklamıştır. Buna göre *Hande* ismiyle çıkacak olan dergi içeriğinde çeşitli bilmeceler, fıkralar, eğlenceli yazıların olduğu bir dergi olacak ancak lakaytlığa da mahal vermeyecektir. Bu yönüyle *Eşref*'ten çok daha kaliteli bir derginin kamuoyuna takdim edileceği ifade edilmektedir. İkincisi de; *Hande*'nin ilk sayısında bizzat yer alan;

“Hande, hacmini tevessü, müteaddit karikatürler ilave, münderecatını tezyid eylemekle beraber bu tezyid-i fiyat gibi bir tamahkârlıkta bulunmuyor. Çünkü maksat kâr değil hizmettir. Emelimize nail olabilirsek bize o bahtiyarlık yetişir”(*Hande*, 4 Nisan 1910, s. 1) ifadeleridir. Buna göre dergi, hacmi itibarıyla daha geniş, içerik itibarıyla daha zengin bir dergi olarak yayımlanacak, bu yönüyle *Eşref*'ten daha kaliteli bir dergi olacaktır. Ancak kâr maksadı güdülmendiğinden, amacın halka hizmet olmasından dolayı bu durum fiyat artışına yansımayacaktır.

Hedef Kitle ve Okur Profili

Bilindiği üzere basın tarihimizde özellikle İkinci Meşrutiyet sonrası süreli yayın artışının en önemli sebeplerinden biri, çeşitli fikri, ilmi, siyasi düşüncelerin/akımların kendi fikir ve ideolojilerini süreli yayınlar yoluyla kamuoyuna duyurma gayretleridir. *Eşref* de bu kapsamda değerlendirilebilecek bir yayındır. Türk Edebiyatının tarihsel sürecinde çeşitli akımlar, ekoller ve topluluklar ortaya çıkmıştır. Belki bir ekol olarak değil ama en azından bir edebiyat akımı olarak kabul edilen “Fecr-i Âtî” hareketi de bu dönemin bir ürünü olarak ortaya çıkan edebi bir harekettir. İkinci Meşrutiyet döneminin ilk edebi hareketi olarak kabul edilen “Fecr-i Âtî” hareketi, 20 Mart 1909’da Hilal Matbaası’nda toplanan Şahabettin Süleyman, Yakup Kadri, Refik Halit, Cemil Süleyman, Köprülüzade Mehmet Fuat, Tahsin Nahit, Emin Bülent, Ali Süha, Faik Ali ve Müfit Ratib gibi genç yazar ve şairler tarafından başlatılmıştır. Bu gençler görüş ve düşüncelerini sayısı hızla artan dönemin süreli yayınlarında dile getirmişlerdir. *Eşref* dergisi de edebiyat tarihimizde çok kısa ömürlü (1909-1911) bir hareket olarak ortaya çıkan “Fecr-i Âtî” topluluğuna mensup kişilerin görüş ve düşüncelerini dile getirdiği bir yayın organı olmuştur. Benzer bir durum *Eşref*’in devamı niteliğinde olan *Hande* için de geçerlidir. Hareketin etki alanının sınırlı olmasından dolayı gerek *Eşref* gerekse *Hande*, hareketin resmi yayın organı olmamakla birlikte bu harekete mensup gençlerin her iki dergide de yazıları yayımlanmıştır. Nitekim aşağıda *Hande*’nin yazar kadrosundan söz edilirken de görüleceği üzere, *Hande*’de yazıları yayınlanan Fecr-i Âtî topluluğuna mensup şair ve yazar bulunmaktadır. Dolayısıyla hedef kitlenin edebiyatla iştigal eden veya edebiyata temayülü bulunan bir kitle olduğu düşünülebilir. Derginin kendisini “edebi bir gazete” olarak tanıtmaması da bu varsayımı destekler niteliktedir.

Hande’nin okur profiline dair bilgilere ise, dergide yayımlanan ödüllü bilmeceler için okurların dergiye gönderdikleri cevaplardan erişmek mümkündür. Buna göre dergi, her sayısında bir bilmece sormuş, okurlardan gelen doğru cevaplar arasında çekiliş yapmak suretiyle çeşitli ödüller vermiştir. Bilmeceyi doğru cevaplayıp da yapılan çekilişte ödül alan okurlar dergide duyurulmuştur.

Örneğin, birinci sayıdaki bilmeceyi doğru cevaplayıp da ödül kazanan isimler; Hendese-i Mülkiye talebesinden Vefalı Eşref Efendi, Aksaray'dan Kadriye Hanım, İzmir mutasarrıflığından Mehmet Seyfettin, Mercan İdadisinden Giritli Hüseyin Rahmi, Fererler Mektebi talebesinden Hasan Hikmet, Piyade mülazımlarından Mahmut Beylerdir. Ödül kazananların isim, meslek ve memleketlerine dikkat edilirse, derginin her yaşta kadın ve erkek okura ve İstanbul'un dışında da bir okuyucu kitlesine sahip olduğu görülecektir. Dönemin okur-yazar ve ulaşım imkânları dikkate alındığında, kısa süreli bir dergi olmasına rağmen *Hande*'nin geniş bir okur kitlesine sahip olduğunu ifade etmek mümkündür. Muhtemelen bu durumda, *Hande*'nin *Eşref* dergisinin bir devamı olmasının da payı büyüktür.

Yazar Kadrosu

Kapak sayfasında yer alan bilgiye göre *Hande* dergisinin başyazarı (sermuharriri) Cevdet Maşuk'tur. Dergide imzalı yazısı bulunmayan Cevdet Maşuk, 1886 yılında İstanbul'da doğmuştur. Orta öğrenimini Ayasofya Askerî Rüştiyesinde, lise eğitimini ise Bursa İdadisinde tamamlamıştır. 1909 yılında Mülkiye'den mezun olan Cevdet Maşuk mezuniyetinin hemen ardından muhabir olarak *Yeni Gazete*'de gazetecilik mesleğine ilk adımını atmıştır. *Musavver Hâle* ve *Eşref* dergilerinde sorumlu müdürlük, *Hande* dergisinde başyazarlık görevini üstlenen Cevdet Maşuk 1958'de İstanbul'da vefat etmiştir (Polat & Yaygın, 2019, s. 181).

Dönemin süreli yayınlarında sıklıkla gördüğümüz üzere dergide yazı ve şiirlerin büyük çoğunluğu imzasız olarak yayımlanmıştır. Bununla birlikte az sayıda da olsa dergide imzası bulunan isim ve rumuzlar ise şunlardır.

Edebiyat ve kültür tarihimizin tanınmış simalarından olan ve yazılarında kendi isminin dışında "Diyojen/Don Kişot" gibi müstear isimler de kullanan Hüseyin Kâmi Bey (Tanyıldız, 2020, s. 1), derginin hemen hemen bütün sayılarında "Melis, Sabık Diyojen" gibi rumuzlarla yazı ve şiirler kaleme almıştır (Hande, 18 Nisan 1910, s. 5). Dergide çeşitli yazı ve şiirlerinin altında yer alan "Celis, Selis" rumuzlarının da Hüseyin Kâmi Bey'e ait olması kuvvetle muhtemeldir.

Dergide İzmit'ten İzzet Ulvi'nin "*Gülmez Çehre*" (Hande, 4 Nisan 1910, s. 2); Bezmi Nusret'in "*Geceleyin*" (Hande, 4 Nisan 1910, s. 2); Hüseyin Rahmi'nin ise "*Fıkra*" (Hande, 11 Nisan 1910, s. 4-5) başlıklı yazılarına yer verilmiştir.

Hande'nin sayfalarında şiirlere de sıklıkla yer verildiği görülmektedir. Dergide şiirleri yayımlanan şair ve yazarların Fecr-i Âti akımına mensup olmalarının bir sonucu olarak, şiirler Fecr-i Âti akımının karakteristik özelliklerine uygun olarak genellikle mensur şiir tarzındadır. A. Rıfki'nin "*Son Gecem*" (Hande, 4 Nisan 1910, s. 2); Yanyalı İsmail Hakkı'nın "*Bir Kabre Gömülsek*" (Hande, 25 Nisan 1910, s. 5) başlıklı şiirleri imzalı olarak yayımlanan şiirler arasındadır.

Dergi, okurlarına bazı sayılarında hikâyeler de sunmuştur. H. Hüsni'nün *Buhran-ı Sükut*" (Hande, 4 Nisan 1910, s. 3); Mehmet Ali'nin "*Ayşe Ninenin Pamuğu*" (Hande, 25 Nisan 1910, s. 5) başlıklı hikayeleri bunlar arasındadır.

HANDE DERGİSİNİN TEKNİK BİLGİLERİ

Sayfa Sayısı

Dört sayı olarak yayımlanmış *Hande* dergisinin bütün sayıları sekiz sayfa olarak çıkmıştır. Dönemin süreli yayınlarında belirli bir sayfa sayısı standardının olmadığı dikkate alındığında *Hande* dergisi bu yönüyle başarılı bir yayındır. Aynı şekilde dönemin yayınlarında görülen sayfa numaralandırmasının aksine her sayı 1'den 8'e kendi içinde müstakil olarak numaralandırılmıştır.

Mizanpajı

Hande dergisinin düzenli bir mizanpaja sahip olmadığı görülmektedir. Bununla birlikte mizanpaj konusunda neredeyse tek standart birinci (kapak) sayfa ile son sayfasının aynı düzene sahip olmasıdır. Benzer durumu iç sayfalar için söylemek mümkün değildir.

Hande'nin ilk ve son sayfalarında resim, illüstrasyon ve karikatürlere yer verilmiş, fotoğraf ise hiç kullanılmamıştır. İç sayfalarda ise belirli bir standarda sahip olmayan kısmi resimlere yer verilmiştir.

Fiyatı

Birinci sayıdan dördüncü sayıya kadar derginin kapağında yer alan tarifeye göre derginin fiyatı 20 paradır. Altı aylık abone kaydının yapılmayacağı ifade edilen derginin kapağında yabancı ülkeler (Memâlik-i ecnebiye) için yıllık abonelik ederinin 50 Frank olacağı ilk sayısında duyurulmuş ancak sonraki sayılarda yurt dışı için 50 Frank, 12 Franga indirilmiştir. İstanbul ve vilayetler için ise posta dâhil, yıllık abonelik fiyatı 40 kuruş olarak belirlenmiştir. Dönemin süreli yayınlarında genellikle üç ve altı aylık aboneliklere de yer verilirken *Hande*'nin yıllık abonelik yapması, hatta altı aylık aboneliğin olmayacağını özellikle belirtmesi dikkat çekicidir. Her ne kadar başaramamışsa da bu durum, derginin başlangıçta uzun süreli bir yayın olma hedefiyle yola çıktığını düşündürmektedir.

Derginin tirajıyla ilgili gerek dergide gerekse literatür araştırmasında herhangi bir kayda rastlanmamıştır.

Yayın Periyodu

Kapağında yer alan "*Yalnız Pazartesi Günleri Neşrolunur*" ifadesine göre *Hande*, her hafta pazartesi günleri düzenli olarak dört sayı şeklinde yayımlanmıştır. Ancak burada dikkati çeken husus, derginin esasen bir yıllık yayın periyoduna sahip olan *Eşref*'in devamı olması dolayısıyla kapağında "*Sene 2*" şeklinde bir

ifadenin bulunmasıdır. Dergi yeni yayımlanmasına rağmen *Eşref*'in devamı niteliğinde olduğundan, yayın periyodunu ikinci sene olarak ifade etmiştir.

Hande'nin Adresi ve Basım Yeri

Dergi, *Eşref*'in devamı niteliğinde olmasını idare adresinde de göstermiştir. Kapağında yer alan bilgiye göre derginin idare adresi; Bâb-ı Âli Caddesinde Adliye Hanında Eşref İdarehanesi olarak belirtilmiştir.

Birbirinin devamı olan veya imtiyaz sahiplerinin aynı kişi olduğu yayınlar genellikle aynı matbaada basılmasına rağmen *Hande* dergisi *Eşref*'in devamı olmasına rağmen farklı bir matbaada basılmıştır. *Eşref* dergisi Selanik Matbaasında basılmışken *Hande*'nin ilk sayısı İstanbul Vezirhan'daki Bekir Efendi Karagöz Matbaasında, sonraki sayıları ise Ahmet Saki Matbaasında basılmıştır.

Reklam ve İlanlar

Derginin son sayfasında reklamlara da yer verilmiştir. Ama reklamlar daha ziyade diğer gazetelerde olduğu üzere resimli değil reklam metni şeklinde ve kötü bir mizanpajla yer almıştır. Dört sayının tamamında oldukça az sayıda reklam ve ilan yayımlanmıştır. “*Bursalı Meşhur Muhallebici Ahmet Usta*” başlığıyla yer alan reklam (*Hande*, 4 Nisan 1910, s. 8), bel soğukluğu ve mesane hastalıklarının tedavisine dair ilan (*Hande*, 11 Nisan 1910:8) ve birinci sınıf dava vekillerine dair ilan (*Hande*, 25 Nisan 1910, s. 8), dergide yer alan ilanlardır. Bu duruma göre dergide dört sayının toplamında sadece üç farklı ilan yer almıştır.

HANDE DERGİSİNİN İÇERİK ÖZELLİKLERİ

Hande dergisi, kapağında da kendisini “*Haftalık Edebî Mizah Gazetesidir*” şeklinde tanıttığından, derginin içeriği ağırlıklı olarak edebiyat alanıyla ilgilidir. Yukarıda hedef kitleden söz ederken, Fecr-i Âti hareketine mensup şair ve yazarların dergide yazılarının yayımlandığından söz etmiştik. Derginin içeriğine bakıldığında Fecr-i Âti hareketiyle ilgili yazıların neredeyse her sayıda bulunduğu görülmektedir.

Dergide standart olarak yer alan köşeler bulunmaktadır. Bu çerçevede derginin bütün sayılarında “şiiirler”e yer verilmiştir. Dergide yayımlanan şiiirler genellikle, Fecr-i Âti hareketinin bir özelliği olan mensur şiiir türündedir (Bozdoğan, 2014, s. 56; *Hande*, 4 Nisan 1910, s. 2).

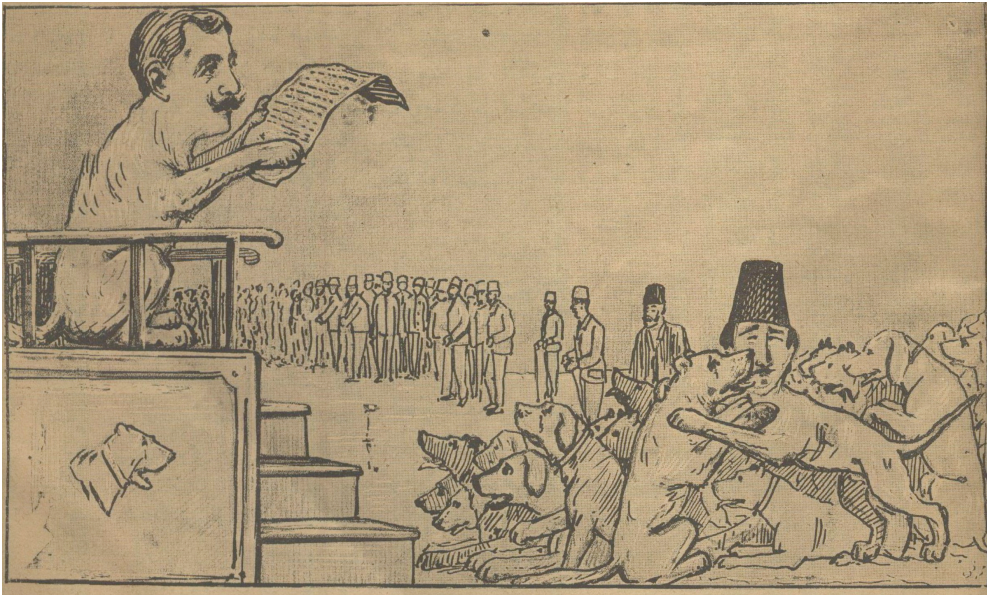
Derginin bütün sayılarında standart olan ender köşelerden biri “bilmece”dir. Dergi kapak resminde bir karikatür eşliğinde okuyucuya bilmece sormakta, bilmeceyi doğru cevaplayan okurlar arasında yapılan çekilişle, birinciye “*şık ve zarif bir kravat veya çarşaf iğnesi*, ikinciye “*Eşref’in altı aylık koleksiyonu*”, üçüncüye “*gayet zarif üçer kartpostal*” verileceği duyurulmuştur.

Hande, cevapların gazetede yer alan bilmece kuponuyla birlikte sonraki cumartesi gününe kadar gazete idarehanesine gönderilmesi gerektiğini ifade

etmektedir. Buna göre okur, bilmece kuponunu keserek cevabını dergiye gönderecek ve bu suretle çekilişe katılmaya hak kazanacaktır. Burada dikkati çeken husus Türk matbuatında daha ilk zamanlarda gazetede yayımlanan birtakım kuponlar vasıtasıyla okuyucunun gazeteyi satın alması ve takip etmesi amaçlanmış, bu sayede sürdürülebilir bir tiraj hedeflenmiştir.

Kapak resminde yer verilen ve okurun cevaplamasının istediği bilmeceler de genellikle güncel olaylara dairdir. Örneğin; 3. Sayının kapağında yer alan resimde bir şahıs ismi sorulmaktadır.

Resim 1. Hande Dergisinin 3. Sayısının Kapak Resmi

Kaynak: Hande, 18 Nisan 1910, s. 1

Kapak resminde okurun cevaplamasının istediği bilmecede sorulan şahıs, Hüseyin Kâmi Bey'dir. 1910 yılında İstanbul Şehremini (Belediye Başkanı) olan Suphi Bey, İstanbul'da sayıları seksen bine ulaşan sokak köpekleri sorununa nihai bir çözüm bulmak amacıyla bir genelge yayımlamış, bu çerçevede İstanbul sokaklarındaki başıboş köpekler toplanarak Hayırsızada'ya götürülmüştür. Şehrin sakini konumunda olan bu köpeklerin adaya götürülerek açlık ve susuzluğa terk edilmeleri ne yazık ki tarihimizin en müessif hayvan katliamlarından biri olarak kayda geçmiştir. *Hande* dergisinde Diyojen, Don Kişot, Melis gibi müstear isimleriyle yazılar kaleme alan Hüseyin Kâmi Bey, aynı zamanda dönemin önde gelen hayvan hakları savunucularındandır. İllüstrasyonda köpekler, iskelede İstanbul halkıyla vedalaşmakta, Hüseyin Kâmi Bey de kürsüde köpeklere bir veda konuşması yapmaktadır. Ayrıca derginin üçüncü sayısında imzasız olarak yayımlanan ve neredeyse derginin yarısını kaplayan “*Köpeklerin Râsime-i Veda*”

başlıklı yazıyı kaleme alan kişinin Hüseyin Kâmî Bey olması da kuvvetle muhtemeldir.

Dergide standart olarak yer alan köşelerden biri de “*Hafta-i İbtisam*”dır. Dergi “*muhterem karilerine demet demet tebessümler takdim edecektir*” iddiasıyla yayın hayatına başladığından her hafta okurlarına bu köşede nükteli ve eğlenceli bir yazı sunmuştur.

“*Udebâ Koleksiyonu*” başlıklı köşe de derginin her sayısında bulunan bir köşedir. Örneğin; 1. sayıda Fecr-i Âti hareketinin önemli simalarından Tahsin Nahit Bey’in resmine, 2. sayıda yine Fecr-i Âti hareketinin önemli simalarından Celal Sâhir Bey’in resmine, 4. sayıda yine Fecr-i Âti hareketinin önemli simalarından Refik Halid Bey’in resmine bu köşede yer verilmiştir.

“*Gazetelere Bir Nazar*” yine derginin standart köşelerindedir. Bu köşede Osmanlı matbuatında yer alan haberler ele alınarak mizahi bir dille değerlendirilmiştir. Derginin belki de mizah yönüne dair kabul edilebilecek tek köşesi de esasen bu köşedir. Örneğin; *Yeni Gazete*’den alıntılanan bir haberde “*muhterem mebuslarımızdan biri meclisi ikaz etti*” şeklinde bir cümleye yer verilerek “*meclis uykuda mıydı*” şeklinde mizahi bir dille cevap yazılmıştır. Aynı şekilde, *Sabah* gazetesinde yer alan bir haberde Haliç vapur şirketinin müşterilerinin konforu için Haliç iskelesinde bekleme salonları oluşturulacağına dair bir habere yer verilerek “*insanın bayağı inanacağı geliyor*” (Hande, 4 Nisan 1910, s. 6) şeklinde haberle alay edilmiştir.

Dergi Eşref’ten farklı bir yüzle kamuoyunun karşısına çıkacağını duyururken “*tecrübe-i tali için arzu eden kari ve karielerimizin falına bakılacaktır*” ifadesine yer vermiştir. Bu çerçevede tıpkı bilmece kuponunda olduğu üzere derginin son sayfasında “*Handenin Fal Kuponu*” şeklinde bir kupon yayımlanarak arzu eden okurların bu kuponu göndermeleri durumunda fallarına bakılacağı ifade edilmiştir. Ancak fal kuponu bilmece kuponundan farklı olarak sadece ilk iki sayıda yayımlanmıştır. Ayrıca dergide yer alan bilgiye göre;

“*Fala baktırmak için gönderilecek mektuplara fal kuponunun ilavesi ve yirmi parlak posta pulu lütf edilmesi meşruttur. Dâhili vilayetler için posta pulu kuruluşluk olmalıdır. Bundan başka mektupları münasip bir mahalline müracaat eden zatın parmağını mürekkebe batırıp basması lazımdır. Cuma günleri bizzat müracaat edenlere adem-i keşf ile de istihracatta bulunabilir*” şeklinde bilgi verilerek, fal baktırmak isteyenlerin takip etmesi gereken usul gösterilmiştir.

Derginin en dikkat çeken yönlerinden biri de okurlara dergi idarehanesinde manyetizma tedavisinin sunulmasıdır. “*Emrâz-ı Asabiyye ve Ruhâniyye Tedavihânesi*” başlıklı haberde arzu eden okurlara ücretsiz manyetizma tedavisinin uygulanacağı ifade edilmektedir. Bilindiği üzere manyetik alan tedavisi veya diğer adıyla magnetoterapi, vücudu saran hastalıkların, miknatıslar aracılığıyla ya da manyetizma aracılığı ile tedavisinin yapılmasıdır. Çok eski dönemlerden beri insanoglunun tecrübe ettiği bu tedavi yöntemini deneyimlemek isteyen okurların

pazartesi gününden itibaren gazete idaresine müracaat ederek isimlerini kaydettirmeleri istenmiş, abonelerin ise ücretsiz olarak bu tedaviden yararlanabilecekleri belirtilmiştir.

Dergide Fecr-i Âtî mensuplarının 10 puan üzerinden değerlendirildiği köşe de derginin Fecr-i Âtî hareketiyle yakın ilişkini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. “*Fecr-i Âtî Mektebi İmtihanları*” başlıklı köşede; “*İmtihan mevsiminin hulûlü üzerine Fecr-i âtî mektebi imtihanları dahi icra edilmiş olmakla kazanılmış olan numaralar bervech-i âtîdir. Tam numara ondur*” (Hande, 11 Nisan 1910, s. 3) ifadelerine yer verilerek aşağıdaki tablo dergide yayınlanmıştır.

Tablo 2. Hande Dergisinde Yer Alan Fecr-i Âtî Mektebi İmtihanları Başlıklı Tablo

İsim	Aldığı Not
Faik Ali	9,5
Celal Sahir	7
Yakup Kadri	9
Refik Halit	9
Şahabettin Süleyman	9,5
Tahsin Nahit	2
Cemil Süleyman	0
Ali Süha	0
Ahmet Haşım	4
Köprülüzade Mehmet Fuat	6
Fazıl Ahmet	6
Emin Lami	3
Abdülhak Hayri	1
Mehmet Behçet	0
Ahmet Samim	4
Mehmet Reşit	Namevcut
İzzet Melih	1
Hamdullah Suphi	2
Müfit Ratip	0
Ali Canip	0

Kaynak: Hande, 11 Nisan 1919, s.3

Telgraf köşesi de neredeyse bütün sayılarda yer alan bir köşedir. Köşede memleketin farklı noktalarından dergiye gönderilen telgraflara yer verilmiştir. Gönderilen telgrafları adeta gazetenin haber kaynakları olarak değerlendirmek mümkündür. Örneğin; Kadıköy’den gelen bir telgrafta çayırda gezinmenin

yasaklanmasına dair Üsküdar mutasarrıflığına kadınlar tarafından “protestoname” gönderildiğine dair bir bilgiye yer verilmiştir. Aynı şekilde Bandırma’ dan gelen bir telgrafta ise Bandırma’ daki balıkçı teknesiyle çarpışan bir vapurun baş tarafından büyük bir yara alarak delik deşik olduğuna dair bilgi bulunmaktadır.

“*Küçük Hikâye*” veya “*Hikâye*” de dergide sıklıkla yer verilen köşelerdendir. Köşede çeşitli hikâyeler yer almıştır.

Dergi yayın hayatına başlarken tercüme yazılar da yayınlacağını ifade etmesine rağmen, tespit edebildiğimiz kadarıyla herhangi bir tercüme yer verilmemiştir.

SONUÇ

İkinci Meşrutiyet dönemi, basına uygulanan sansürün ortadan kalktığı bir dönem olduğundan sayıları yüzlerle ifade edilen yeni süreli yayınlar ortaya çıkmıştır. *Hande* dergisi de bu canlı dönemin bir süreli yayınıdır.

Hande dergisi esasen edebi ve mizahi bir dergi olan ve 18 Mart 1909-10 Mart 1910 tarihleri arasında elli iki sayı olarak yayınlanan *Eşref* dergisinin devamı mahiyetinde çıkmıştır.

Halefi olan *Eşref* dergisinden daha kaliteli bir yayıncılık yapacağı iddiasıyla ortaya çıkmasına rağmen gerek yayın hayatı gerekse içerik itibariyle bu iddiasını ispatlayamamış ve dönemin pek çok süreli yayınında örneğini gördüğümüz üzere sadece dört sayı yayımlanarak oldukça kısa ömürlü olmuştur. Derginin basın tarihimiz açısından esas önemi de *Hande*’nin, *Eşref*’in devamı olmasından ileri gelmektedir.

Hande dergisi, kendisini her ne kadar “*Haftalık edebi mizah gazetesidir*” şeklinde kamuoyuna tanıtmış olsa da derginin edebi yönü, mizah yönüne göre oldukça ağır basmış, mizahi yönü neredeyse hiç gözükmemiştir. Bu durumda etkili olan hususlardan biri de muhtemelen derginin Fecr-i Âtı hareketiyle olan yakın ilişkisidir.

Yazar Katkı Oranı ve Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma tek yazarlı olup katkı oranı %100’dür ve herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır

KAYNAKÇA

Bozdoğan, A. (2014). Fecr-i Âtı topluluğu ve “Musavver Muhit” mecmuası. *Türklük Bilimi Araştırmaları*, (35), 43-60.

Çakır, H. (2006). Tarihimizin ilk mizah dergisi Diyojen’in kapatma cezalarına yine mizahi yoldan gösterdiği tepkiler. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (15), 161-172.

Demirkol, G. (2016). Türkiye'nin ilk Türkçe mizah dergisi: Terakki. *Gazi Akademik Bakış*, 10 (19), 141-160.

Erdoğan, İ. (2012). *Pozitivist metodoloji ve ötesi, araştırma tasarımları: niteliksel ve istatistiksel yöntemler*. Ankara: Erk Yayınları.

Gazel, A. A. & Ortak, Ş. (2006). İkinci Meşrutiyet'ten 1927 yılına kadar yayın imtiyazı alan gazete ve mecmualar (1908-1927). *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7 (1), 223-256.

Günay, M. (2008). *Hande - tahlilî fihrist - inceleme – metin*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi SBE, Konya.

Koloğlu, O. (2006). *Osmanlı'dan 21. yüzyıla basın tarihi*. İstanbul: Pozitif Yayınları.

Lewis, B. (2020). *Modern Türkiye'nin doğuşu*. Ankara: Arkadaş Yayınevi.

Polat, N. H. & Yaygın, E. Ö. (2019). "Musavver Hâle" dergisi üzerine bir inceleme. *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 1 (45), 173-198.

Odabaşı, A. (2017). II. Meşrutiyet'te kitle iletişimi (1908-1918). K. Alemdar (Der.), *Türkiye'de kitle iletişimi dün bugün yarın 1* içinde (ss.14-23). Ankara: Gazeteciler Cemiyeti.

Tanış, C. (2018). II. Meşrutiyet döneminde mizah: Dalkavuk gazetesi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 7 (4), 2535-2550.

Tanyıldız, A. (2020). Kâmi, Hüseyin Kâmi Bey. Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü. <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/kami-huseyin-kami-bey>. (Erişim Tarihi: 25.10.2023).

Topuz, H. (2003). *II. Mahmut'tan holdinglere Türk basın tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Ünver, M. (2013). *Eski Türkçe mizah dergilerinin açıklamalı bibliyografyası (1870-1928)*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

Vartanyan, Hovsep. (2017). *Boş boğaz bir âdem*. Çev. M. Cankara. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.

Sürelî Yayınlar

Eşref. 4 Şubat 1325 (Miladi 17 Şubat 1910). Numara: 23/49

Eşref. 11 Şubat 1325 (Miladi 24 Şubat 1910). Numara: 24/50.

Eşref. 18 Şubat 1325 (Miladi 3 Mart 1910). Numara: 25/51.

Eşref. 28 Şubat 1325 (Miladi 13 Mart 1910). Numara: 26/52.

Hande. 22 Mart 1326 (Miladi 4 Nisan 1910). Numara: 1.

Hande. 29 Mart 1326 (Miladi 11 Nisan 1910). Numara: 2.

Hande. 5 Nisan 1326 (Miladi 18 Nisan 1910). Numara: 3.

Hande. 12 Nisan 1326 (Miladi 25 Nisan 1910). Numara: 4.